

*Білас І.Г.**

МІЖНАРОДНИЙ ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 РОКУ

В сучасних умовах широкої інформованості суспільства може здатися, що звернення до проблеми міфів, у тому числі й історичних, є неактуальним, що це проблема давно минулих років. Але парадокс полягає в тому, що поінформованість і навіть широкий діапазон знань не звільняють людську свідомість від міфів, тим більше тоді, коли це комусь потрібно. Деякі, так звані, старі міфи дійсно сьогодні існують як привабливі легенди. До таких міфів можна віднести міф про «возз'єднання України з Росією».

Справа в тому, що він не тільки не розвінчується, а, навпаки, підживлюється як за межами України, так і в самій Україні. Ця тенденція концентровано проявляється в тому, що, якщо в 1954 році в усій святковій кампанії 300-ліття йшлося про «возз'єднання», то вже в 2004 році вели мову про 350-ліття «входження» України до складу Росії. Звичайно, такої помпезності як в 1954 році вже не було, бо значна частина суспільства почала усвідомлювати, що в 1654 році відбулося насправді, але в свідомості більшості пострадянського покоління, що було виховане на цьому міфі, ця дата залишилася датою возз'єднання України з Росією.

Покоління народжувалися, виростили, виховувалися, одержували освіту в умовах безприкладної фальсифікації історії. Це входило в генетичну пам'ять, деформувало національну свідомість, породжувало комплекс національної неповноцінності, якоїсь історичної вторинності українського народу, фаталістичне уявлення про неможливість його самостійного існування і неспроможність створити свою незалежну державу.

Ставлення до Переяславської угоди 1654 року завжди було і залишиться неоднозначним. Оцінка та з'ясування причин і наслідків цієї історичної події тлумачилися з позицій політичної доцільності Російської імперії. Особливих ідеологічних викривлень зазнала оцінка Переяславської угоди за часів Радянського Союзу: уся історія Українського народу подавалася як «віковічне прагнення возз'єднатися з російським». Цей міф був створений ще ідеологічним апаратом Російської імперії та суттєво скорегований радянським суспільствознавством у 1954 році – до 300-річчя події. **Специфічне розуміння Переяславської Ради як акту «возз'єднання України з Росією» протягом 1950-1980-х років було однією з підвалин радянської імперської ідеології** поряд з ідеологемами «Київської Русі - колиски трьох братніх народів», «нової історичної спільноти - радянського народу» тощо. Суттєвими залишаються можливості політичної експлуатації міфу про Переяславську Раду й нині. Не дивлячись на те, що у наші дні Переяславський міф набув певної автономності у суспільній свідомості населення України, він і тепер активно використовується в поточному політичному житті.

Усе це вимагає глибокого неупередженого наукового аналізу відповідних подій з позицій сьогодення, змушує розглядати означену проблематику в контексті сучасних суспільно-політичних процесів як таку, що мала особливі політичні, економічні та соціальні наслідки для Українського народу, становлення та розвитку української державності.

*доктор права, доктор історичних наук, професор кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений юрист України

Загалом, для Українського народу **конче важливим є досягнення суспільного компромісу в переосмисленні своєї історії**, подолання стереотипів, що не лише за роки тоталітаризму, а й задовго до цього насаджувалися у суспільній свідомості. Маємо ґрунтовніше розібратися самі у собі, пізнати самих себе, усвідомити свою цінність. Народ без історії є історичним безбатченком. Такий народ не лише втрачає основи національної свідомості, а й бачення перспективи.

Українсько-російський договір 1654 року був предметом наукового зацікавлення багатьох істориків, юристів, фахівців державного права. Наведемо не зовсім повний список тих, хто спеціально досліджував цю проблему або висловлювався про державно-правовий характер та історичне значення договору: В. Антонович, О. Апанович, М. Бантиш-Камєнський, І. Борщак, П. Будицький, Б. Галайчук, В. Герасимчук, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, М. Дьяконов, С. Іваницький, І. Каманін, Г. Карпов, Н. Коркунов, М. Костомаров, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, П. Куліш, Р. Лашенко, В. Липинський, М. Міхновський, В. Мякотин, Б. Нольде, О. Оглоблін, Д. Одинець, Л. Окиншевич, О. Попов, М. Петровський, М. Покровський, І. Розенфельд, В. Сергєєвич, М. Слабченко, А. Філіпов, П. Шафран, В. Щербина, А. Яковлев, В. Смолій, В. Сергійчук.

Аналізуючи погляди вказаних науковців і дослідників, доходимо висновку, що аналітичні оцінки історичних уроків Переяславської угоди 1654 року для Українського народу мають розглядатися у такому контексті:

Історіографічні концепції та політичні інтерпретації

1. В історичній науці кожної нації та держави, на розвитку яких відбилася Визвольна війна і переяславські події, сформувалися власні версії трактування цих подій. Польська класична й модерна історіографія розглядає їх як «фатальне непорозуміння», «прикру випадкову помилку», котра не тільки призвела до втрати коронних земель Речі Посполитої, а й не пішла на користь Україні.

Російські історичні школи зазвичай трактують події Переяславської ради в позитивному ключі як «збирання» історичних земель Русі та залучення «Малоросійських земель» до загальних процесів російського імперського поступу. **Українська народницька та національно-державницька історична традиція розглядає Переяславську угоду як «початок кінця» державних інституцій політичної суверенізації України, що своєю чергою загальмувало формування української нації.**

Особливо наголошується на міжнародно-правовому аспекті проблеми, зокрема на проблемі **підробки та фальсифікації московських копій Договору.**

Радянська історіографія надала Переяславу соціально-політичного підтексту та значення символічної, знакової події, з якої почалося «об'єднання трьох братніх народів» з єдиною вірою та етнокультурним корінням.

2. У контексті зазначених підходів в історіографії сформувалися такі **концептуальні оцінки сутності й наслідків укладення Переяславської угоди.**

1. Тлумачення Переяславської угоди як «возз'єднання» двох союзних держав або «возз'єднання» двох братніх народів. Таке обґрунтування було необхідним російським політикам для виправдання процесу інкорпорації українських земель, їх приєднання до складу Росії.

2. Переяславська угода - акт приєднання. Згідно з цим тлумаченням Переяславська угода розглядається як подія, що призвела до згубних наслідків - повної інкорпорації України до Російської держави.

3. Переяславська угода - договір васалітету. За цією думкою, Б. Хмельницький намагався встановити властиві для світогляду і політичної культури тієї доби відносини ва-

сально-сюзереніальної залежності для отримання воєнно-політичної допомоги з боку Росії для розв'язання політичних і міжнародних проблем;

4. Переяславська угода являє собою релігійну угоду для підтримки православ'я. Тобто Договір тлумачиться як встановлення союзних відносин між рівноправними партнерами-державами у формі міждержавної (персональної) унії, в якій Росія перебрала на себе роль гаранта і покровителя православ'я. Прихильники цієї версії наполягають на конфесійній тотожності населення України та Московської держави й водночас на експансіоністських прагненнях католиків, посилені підтримкою польської корони.

5. Переяславська угода являє собою тимчасовий воєнний альянс. Згідно з цим (подібним до пункту 3) поглядом Переяславська угода була лише тимчасовим, по суті рівноправним альянсом, покликаним розв'язати спільними зусиллями актуальні суспільно-політичні проблеми. Проте його реальним наслідком стало порушення Росією існуючих міждержавних домовленостей і поступова політична, економічна та духовно-культурна інкорпорація українських земель.

Наша позиція полягає у тім, що найбільше наукових підстав має остання (з поправкою на те, що відповідний альянс фактично не був рівноправним) оцінка сутності Переяславської угоди, її визначення як ситуативного воєнно-політичного та релігійного союзу між Московською та Українською Козацькою державами.

Для відродження історичної істини потрібно відтворити правдиву картину історії Переяславського договору 1654 року, передумов і процедури його укладання, розкрити його державно-політичний характер і юридичну природу, а також показати наслідки договору в історії України. Укладаючи договір 1654 року, Україна була незалежною самостійною козацькою державою. Московська держава та її спадкоємниця – Російська імперія, порушуючи, ламаючи та знищуючи договір, перетворили Україну на об'єкт колоніального пограбування.

Але докладна, відповідна історичним джерелам розповідь про Переяславський договір 1654 року не тільки повертає історичну пам'ять народу і задовольняє прагнення пізнати свою історію. Гіркий і трагічний історичний досвід цього договору перегукується з недавнім минулим – пануванням на Україні радянської імперії і зберігає актуальність і попереджувальне значення для сучасності, коли імперія розвалилась, а український народ демократичним шляхом виборів незалежність. Приклад Переяславського договору 1654 року доводить неможливість входження України в будь-які об'єднання з іншими державами без абсолютної гарантії відсутності імперських структур, хай і оновлених, а також вимагає беззастережного несприйняття умов, що обмежують державну самостійність України і несуть, таким чином смертельну небезпеку її незалежності.

Геополітичне середовище України та передумови укладання договору

У середині XVII ст. Європа увійшла у нову епоху суспільного й політичного розвитку, що характеризувалася створенням національних держав та утвердженням буржуазних відносин. Україна не була винятком з загальноєвропейських процесів. В ній активно розгорталася визвольна боротьба, спрямована на розв'язання найголовніших завдань - створення незалежної Української держави й запровадження нових соціально-економічних відносин на основі дрібної (фактично фермерського типу) козацької власності на землю.

Становлення Української держави відбувалося в надзвичайно складних внутрішньо - і зовнішньополітичних умовах. Тому непростим і водночас кардинальним моментом у політиці Гетьмана України Богдана Хмельницького стала Переяславська рада 8 (18) січня 1654 року. Ця подія принципово вплинула на всю дальшу історію Українського народу і Європи в цілому.

У XV - XVI ст. в Подніпров'ї, на козацьких «слобідських» землях остаточно викристалізувалася військово-старшинська система організації суспільно-політичного життя, яка мала всі основні ознаки державного управління. Вона містила у собі елементи архаїчного, первинного демократизму, була розрахована на впорядкування внутрішнього життя відносно невеликих та соціально однорідних мілітаризованих спільнот. Поряд з цим у тодішній Україні існувала ієрархія польської шляхти й магнатів, яка мала певний обсяг легітимної влади. Загалом **політична система українського суспільства в період Визвольної війни та Руїни тільки почала формуватися. Підставою успішного завершення цього процесу мала стати зовнішня стабільність, якої бракувало постійно воюючій Україні.** У перспективі політичний устрій Козаччини виявився досить життєздатним: він став основою державної організації Гетьманщини навіть під протекторатом Росії.

Протягом другої половини XVI - першої половини XVII ст. розвиток Українського народу відбувався в умовах політичного домінування польської шляхти, культурно-релігійного тиску та дискримінації, насаджування непритаманного Україні укладу торгівельно-господарського життя, «розмивання» і полонізації національної еліти. В цій ситуації, яка ускладнювалася постійною загрозою з Півдня, **козацтво поступово ставало однією з основних форм соціально-політичної самоорганізації суспільства, а згодом перетворилося на його авангард у поступі до політичного суверенітету і створення власної державно-адміністративної і політичної системи.**

Внутрішня соціально-економічна ситуація та становище України у світі вимагали організації дієвого функціонування всіх ланок (знизу догори) виконавчої влади, а відтак — зміцнення гетьманської влади. Важливу роль у цьому відіграли «Статті про устрій Війська Запорозького» Б. Хмельницького, якими визначалися основи розбудови Української незалежної держави, передбачалася **недоторканість державного устрою у політико-адміністративній, судовій сферах, сфері соціальних відносин тощо.** Спираючись на це, Б. Хмельницький вимагав від полкових і сотенних органів виконавчої влади беззаперечного виконання своїх розпоряджень і наказів. Гетьман скликав ради, брав активну участь в обговоренні й ухваленні рішень, що приймалися ними, контролював судочинство, організував фінанси, очолював військо та визначав зовнішньополітичний курс уряду. У своїх державотворчих задумах Б. Хмельницький спирався, з одного боку, на українські традиції, елементи громадянського суспільства та республікансько-демократичні засади Запорізької Січі, а з другого – на передові європейські здобутки. Фактично йшлося про створення в Україні президентської (гетьманської) республіки. Гетьман залишався виборною особою, хоча деякі з них (зокрема сам Богдан Хмельницький, Іван Самойлович, Іван Мазепа та Кирило Розумовський) виразно тяжіли до монархічної моделі влади. Виборність панувала й на інших рівнях та гілках державної влади. Самого гетьмана обирала Генеральна рада, вона ж могла і позбавити його повноважень. Загалом **Б. Хмельницький усі свої здібності, силу й авторитет використовував для зміцнення державності України, утвердження її незалежності.**

Прогресивний характер мала діяльність Б. Хмельницького у сфері економічного життя України. Запроваджувалася політика вільної торгівлі, що стимулювало український експорт і в цілому торгівлю між державами, купцям і ремісникам надавалися різноманітні пільги. Це мало позитивні економічні наслідки. За оцінками відомого українського вченого М. Е. Слабченка, «хліб, який тодішня Польща експортувала в Західну Європу, був українським». У Козацькій державі було створено принципово нову податкову систему з різноманітними ставками податків, завдяки чому у воюючій країні утримувався бездефіцитний бюджет. За гетьманства Б. Хмельницького було запроваджено найнижчі імпорتنі тарифи в усій Європі того часу. Державне керівництво чітко усвідомлювало ви-

гідне геополітичне становище України і вміло використовувало його, поповнюючи бюджет транзитним (перевізним) податком. Таким чином, національно-державні ідеї наповнювалися соціально-економічним змістом, що переважно відповідав інтересам більшості населення України. Важливо враховувати й прагнення Козацької держави до об'єднання Правобережної та Лівобережної України, забезпечення її соборності.

В цілому, **соціально-економічний устрій Української Козацької держави був розвиненішим, ніж в Московській державі, де існувало кріпацтво, та в Речі Посполитій.** За роки Визвольної війни було ліквідовано жахливу кріпосну залежність селян, їхню примусову підневільну працю. В 1648 р. в Україні було проголошено економічний устрій, що базувався на засадах «вільної праці та занять». На історичну арену вийшли дрібний власник-козак, міщанин та звільнений від панської залежності холоп, праця яких базувалася на матеріальних стимулах. Розвивалося ремісництво, почала складатися козацька буржуазія. Що стосується державної служби, то вона спиралася на землю, яка давалася тому чи іншому урядникові за виконання чиновницьких функцій. Загалом, за наявними оцінками, **Хмельниччина не лише переконує в можливості відтворення на той час в Україні буржуазно-демократичної держави європейського зразка, а й вказує на шлях, яким могла би розвиватися Українська Козацька держава.** Підпорядкування України Московській державі унеможливило саме такий перебіг подій на майбутніх теренах нашої держави. У подальшому Російська імперія трансформувала українську суспільно-політичну реальність в елемент великоруської шовіністичної системи.

У середині XVII ст. Україна, знекровлена і виснажена тривалою боротьбою з Польщею, оточена з усіх боків економічно та військово потужнішими ворогами, змушена була шукати союзників. Влітку 1653 р. Польща утворила антиукраїнську коаліцію з Валахією, Молдавією і Трансильванією. Союз України з татарами вичерпав себе. З впливових сусідів лишилася лише Московська держава. Б. Хмельницький зрозумів, що Україна опинилася у пастці: якби їй навіть вдалося дати відсіч Польщі, ситуацією негайно скористалася б Порта чи те ж саме Московське царство*. Україна була б ними загарбана. В цій ситуації було вирішено спробувати домовитися з Москвою про спільні дії проти Польщі, а відтак й інших вороже налаштованих сусідів. З цією метою й було укладено угоду 1654 року, умови якої містилися в «Березневих Статтях» та трьох «Жалуваних грамотах» того ж року.

При оцінці Переяславської угоди слід враховувати і таке. **На тлі активної дипломатичної діяльності тогочасного українського проводу домовленість з Москвою 1654 року була важливим, але не єдиним тактичним дипломатичним заходом в низці не менш масштабних договорів з іншими державами.** Ось деякі з них:

- о в лютому 1648 року Б. Хмельницький уклав договір з кримським ханом про спільні воєнні дії;
- о в лютому 1649 року було укладено аналогічний договір з турецьким султаном;
- о 8 серпня 1649 року було підписано мирну угоду між Б. Хмельницьким і королем Яном II Казимиром - Зборівський договір;
- о в листопаді 1650 року - договір про нейтралітет між Б. Хмельницьким і семиградським князем;
- о 18 вересня 1651 р. - Білоцерківський договір між Б. Хмельницьким і Польщею;
- о у серпні 1652 року укладено молдавсько-український воєнний союз;
- о 8 жовтня 1654 року - такий самий союз з князем Семигорода Юрієм II Ракоці;
- о у жовтні 1657 року - І. Виговський уклав воєнний альянс зі Швецією;
- о 6 вересня наступного року ним же підписано Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, за якою, зокрема, передбачалася широка автономія так званого Князівства Руського у складі Польщі.

Однак всім цим угодам не судилося стати визначальними міжнародно-правовими чинниками для подальшої долі України. Лише Московській державі вдалося скористатися альянсом 1654 року як правовою підставою для посилення свого політичного впливу на Військо Запорізьке, а згодом - для нарощування своєї військової, адміністративної та фінансово-економічної влади в Україні.

На момент альянсу 1654 року Україна і Московська держава об'єктивно були двома якісно різними, хоча й багато в чому схожими країнами. Слід зважати, що основні риси майбутнього російського імперіалізму було закладено в період монгольської зверхності. У 1237-1480 роках руські землі політико-структурально входили до складу Монгольської імперії Чингізидів. Відомим фактом є й те, що Московське князівство сприйняло монгольську зверхність як природний факт. Хан Золотої Орди став для неї верховним правителем, а московські князі зробилися його легальними намісниками. У суспільно-політичній сфері успадкованими від монгольського етносу рисами стали: тоталітарність влади, принципове невизнання індивідуальної особистості, знищення приватної власності тощо. Продовженням цих ознак стало кріпацтво та общинний устрій, які впродовж кількох століть виявилися соціально-економічним фундаментом московської державності. Ці принципово значущі оцінки підтверджуються й російською історіографією, в т.ч. і сучасною. «За роки тісного контакту з татарами. – підкреслюється у виданні «Наш путь. Стратегические перспективы развития России» (М, 1999. – С. 19), - росіяни переймають від них централістську адміністративну модель, агресивну територіальну інтеграційну динаміку, геополітичну місію об'єднання земель Євразії».

Зрозуміло, що за цих умов наші народи не мали значущих глибинних мотивів для «возз'єднання». Відповідний політичний крок був вимушеним для гетьмана. У той же час інші перспективи для Української Козацької держави були ще гіршими. У своїй промові на Переяславській раді (ретельно продуманій і адресованій «людності», «посполитим», а не дипломатам) Б. Хмельницький жодного разу не згадує про зв'язок Московського царства з Київською Руссю чи про етнічну спорідненість двох народів. Єдиний аргумент, висунутий гетьманом на користь союзу — це віра. Натомість дипломатичне листування і тексти офіційних документів обох сторін рясніють згадками про «єдиний народ руський», «одну матір - Київську Русь», а також про те, що московський цар як «прямий нащадок Володимира Великого» повертає під свою руку загарбану Польщею «Малу Русь» «яко древніх великих князів Руських спадщину». Ці пасажі виступають юридично-правовим обґрунтуванням, легітимацією міжнародного акту, коли один з контрагентів (Військо Запорізьке) формально все ще знаходиться в підданстві іншої держави (Корони Польської). На той час ідеї спільної Великої Русі і єдиного «русського народу» не мали для українського суспільства достатньої ідеологічної ваги й циркулювали переважно в колах вищої політичної та інтелектуальної еліти.

Очевидно, що і з московського, і з українського боку альянс був суто політичною акцією: пафосна тональність та піднесена фразеологія міждержавних актів й листування диктувалися дипломатичним етикетом і формальними вимогами міжнародного права. Маючи за спиною непростий кількарічний досвід офіційних дипломатичних зносин, чітко усвідомлюючи різницю в інтересах, Військо Запорізьке і Московське царство ставилися одне до одного прагматично й обережно. Згідно з домовленостями 1654 року Військо Запорізьке вступало «під високу руку» московського царя на засадах **широкої автономії, повністю зберігаючи не тільки можливості внутрішнього самоуправління, але й основи свого суверенітету (гетьманський уряд мав практично необмежені повноваження у сфері міжнародних відносин, Москва зносилася з Чигирином через Посольський приказ тощо).**

Укладаючи союз з Росією, Б. Хмельницький насамперед розраховував об'єднаними зусиллями нейтралізувати Польщу і в такий спосіб (через досягнення принципово нового «розкладу сил» в регіоні) отримати можливість подальшого військово-політичного та дипломатичного маневру і на цій основі зміцнити міжнародно-правовий статус Війська Запорізького. Московська держава зі свого боку була зацікавлена в поширенні впливу на захід, у виході до Чорного моря, створенні плацдарму для боротьби з Портою та Річчю Посполитою. Безпосередніми ж мотивами укладення Договору 1654 року для неї стали різке загострення відносин з Польщею та побоювання зближення Війська Запорізького з Портою. Враховувалася і перспектива зміцнення позицій Московської православної церкви, яку відкривав їй альянс з Україною.

Основний зміст реальної воєнно-політичної ситуації, в якій знаходилася Україна на початок і першу половину ХУІІ-го століття, в узагальненому вигляді полягав у тому, що, **знаходячись між трьома потужними державами того часу:** з північного заходу – Польське королівство; з північного сходу – Московське царство; з півдня – Кримське ханство і Туреччина, **котрі намагалися розширити свої володіння, поставили Україну в умови перманентної війни.** З 1648 року, майже шість років, тривала національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польського панування в Україні. Одночасно не було безпеки і на східних та південних кордонах. Тому шукати вихід із ситуації було необхідно і цей вихід міг бути тільки один – вступити в союз із однією з сусідніх держав.

Ще в 1648 році, розпочинаючи війну, Богдан Хмельницький шукав союзників. Першим, до кого він звернувся, був кримський хан (хоч, як показав час, він виявився невірним союзником), через нього Богдан Хмельницький намагався заручитися підтримкою Туреччини, прагнув встановити тісні контакти і з васалами султана – Молдавією, Волощиною, Семиграддям.

Природним було й прагнення встановити союзні відносини з єдиновірною Московією, яка неодноразово вела, хоч і невдало, війни з Польщею. Спроби вступити у переговори з царським урядом робилися вже наприкінці першого року Визвольної війни. Після блискучих перемог над військовими силами Речі Посполитої Богдан Хмельницький у грудні 1648 року прибув з козацьким військом до Києва. Тут він мав раду з представниками вищого київського православного духовенства. Українські церковні ієрархи, гетьман і старшина дійшли висновку про необхідність звернутися до Москви за військовою дипломатичною допомогою. Єрусалимському патріарху Паїсію, який їхав через Київ до Москви, доручили просити московського патріарха вплинути на царя, щоб той в інтересах православної віри допоміг Україні в її війні з католицькою Польщею. Необхідно було переконати царя не дотримуватися умов Поляновського мирного договору з Польщею 1634 року, що підтверджував Деулінське перемир'я 1619 року, за яким Москва віддала Речі Посполитій Смоленські, Чернігівські і Новгород-Сіверські землі.

Разом з Паїсієм відрядили до Москви козацького полковника Силуяна Мужилівського. Він отримав докладну інструкцію, що містила кілька альтернативних пропозицій. Передбачалося, що Мужилівський буде ті тези викладати послідовно – згідно з рішеннями царя. Якщо цар погодиться на союз з Україною, то просити його вислати військо проти Польщі. Коли ж цар не захоче порушувати договір, запропонувати йому зайняти московськими військами українські сіверські міста, визволені від поляків у ході боїв. Ці землі вже контролювалися козаками і не підлягали Речі Посполитій. Козацька армія таким чином забезпечувала б собі тили.

Міг бути запропонований іще один варіант військових дій без відвертого розриву «мирного договору» - послати донських козаків в Україну. Щодо польського уряду, то можна вдатися до традиційного пояснення – донці вчинили так «самостійно, без царського

указу». У разі ж, коли цар узагалі відмовить Україні у військовій допомозі, то просити хоча б дипломатичної підтримки.

Цар не надав Україні ні військової, ні дипломатичної допомоги. Хоча Москва мала велике бажання взяти реванш за нещодавно завдані їй Польщею поразки, розірвати договір вона не наважилася з огляду на своє непевне тогочасне внутрішнє і міжнародне становище, тому й зайняла очікувальну позицію. Але контактів з Богданом Хмельницьким не перервала. З Москви в Україну було направлено посольство на чолі з Григорієм Унковським – для вивчення ситуації. Московське посольство знаходилося у гетьманській резиденції – Чигирині з 13 березня по 22 травня. Взагалі за період 1649 до початку 1654 року на Україні перебувало 13 посольств із Москви. Водночас з України також відправлялися посольства до Москви.

Богдан Хмельницький і далі намагався схилити Москву до війни з Польщею, на кожному етапі переговорів виступав із пропозицією: Москва надає військову допомогу Україні для протистояння польському наступу, а за це Україна приймає протекторат Московської держави. Після Зборівського договору з Польщею у 1649 році (на що Богдан Хмельницький змушений був піти внаслідок сепаратної угоди кримського хана з королем) гетьман активніше домагається московської допомоги. Він вдається до обіцянок повернути кримського хана під царський протекторат і в той же час повідомляє, що той кілька разів закликав гетьмана іти разом на Москву. І хоча український гетьман відкинув цю пропозицію, однак він давав зрозуміти царю, що коли той зволікатиме з допомогою Україні, можлива і така небезпека для Москви.

У 1651 році через порушення поляками Зборівського договору відновилася українсько-польська війна, і водночас почали псуватися і московсько-польські відносини. У Москві в лютому 1651 року відбувся Земський собор, на якому духовенство з патріархом і боярами дали свою згоду взяти гетьмана з Військом Запорозьким під царський протекторат. Але якихось реальних кроків для реалізації цього рішення - не було зроблено.

Переяславський договір: підстави, зміст та результати Переяславська рада 18 січня 1654 року: причини і наслідки

А тим часом продовжувалися українсько-польські військові дії. Невдала для козаків Берестецька битва 1651 року (знов таки через невірного союзника – кримського хана) призвела до Білоцерківського договору, який значно урізав навіть Зборівські умови 1649 року.

Виснаження українського народу дійшло краю. Міста були зруйновані, ніякої допомоги ззовні не поступало. 22 квітня 1653 року до Москви прибуло нове посольство від Богдана Хмельницького – Кіндрат Бурляй і Силуян Мужилівський. Вони знову повторили прохання козацького гетьмана виступити на захист України, прийняти її «під високу руку» і послати на допомогу військові сили.

Однак цар спочатку вдався до дипломатичних хитрощів з урядом Речі Посполитої. 30 квітня 1653 року у Варшаву прибуло посольство у складі князя Бориса Репніна-Оболенського, окольничого Богдана Хитрово, дяка Посольського приказу Алмаза Іванова з листом до польського короля. Перед королем була поставлена вимога замиритися з козаками, повернути їм права і привілеї згідно із Зборівським договором, скасувати Брестську церковну унію 1596 року. На те польський уряд відповів рішучою відмовою. Тоді послі заявили: «Государь о тех делах более терпеть не будет и о подобных неправдах велит писать в окрестные государства».

1 жовтня 1653 року царський уряд схвалив рішення Земського собору, на якому окрім бояр були присутні представники дворянства, духовенства, царські чиновники, представники міст, купечества, селянства, стрільців. Учасники собору висловилися за рішення:

«Гетьмана Богдана Хмельницького і все Войсько Запорожское з городами и землями принять».

В Україну відправили посланників – стольника Р. Стрешнева і дяка М. Бредихіна, які мусили виконувати традиційну функцію дипломатичних відносин, що зберігається досі: підготувати належні умови для зустрічей на високому державному рівні. Вони привезли повідомлення про те, що цар висилає в Україну високе посольство «Бутурліна с товарищи», щоб урочисто оголосити про перехід України під царський протекторат, а також про царський указ «о ратних людей сколько к ним на помощь пошлеть». Стрешнев повідомив Богдана Хмельницького про місце з'єднання військових сил Московської держави і козацьких полків та про умови їх забезпечення.

Стрешнев і Бредихін просили гетьмана сповістити полковників і «начальних людей» про посольство Бутурліна. Гетьман запевняв, що він розішле «листи» в усі міста, закликаючи полковників, сотників, отаманів, козацтво з'їжджатися до Переяслава.

9 жовтня 1653 року у виконання рішення Земського собору Московський уряд посилає в Україну надзвичайну дипломатичну місію – велике посольство у складі ближнього боярина і намісника тверського В.В. Бутурліна, околичного намісника муромського І.В. Алферєва, думного дяка Л.Д. Лопухіна, кожен з яких мав свій почет. Посольство супроводжували голова московських стрільців – Артемон Матвєєв, три сотники, двоє товмачів (перекладачів) і 200 стрільців. При місії було й московське духовенство: архімандрит Прохор, протопоп Андріян, священник Іоан і диякон. Вони їхали з своїми іконами, хрестами і хоругвами, везли з собою царську ікону «Спасов образ».

А тим часом, 23 жовтня 1653 року цар Олексій Михайлович у Москві в Успенському соборі Кремля велів «объявить воску идти войной на недруга земли русской и веры православной – короля Речи Посполитой и Литвы – Яна-Казимира».

1 листопада 1653 року посольство опинилося в Путивлі й у цьому прикордонному місті перебувало майже два місяці. Чекали повернення Богдана Хмельницького з місць бойових дій. Водночас, необхідно було з'ясувати, яке саме місто буде обрано для зустрічі і проведення всіх офіційних церемоній і переговорів, присяги, вручення царської грамоти, клейнодів – регалій для гетьмана і Запорозького Війська, подарунків. Царський уряд хотів, щоб це відбулося найурочистіше, тому велів, щоб був обраний Київ. А Богдан Хмельницький, навпаки, як зазначає український історик О. Оглоблін, прагнув ділових переговорів і тому відмовився від Києва, щоб уникнути неминучих тут урочистостей. До того ж Києву загрожувала військова небезпека з боку Литви. І ще мало значення, мабуть, те, що в Києві знаходилися вищі ієрархи православного духовенства і українська шляхта, які в той час перебували в опозиції до гетьмана.

Отже, Богдан Хмельницький обрав Переяслав, місто за Дніпром – центр Переяславського полку з чисельним населенням і розвинутою торгівлею. Життя Богдана Хмельницького здавна було пов'язане з Переяславом, тут він оженився вперше з Ганною Сомківною. Переяславський полковник був довіреною особою гетьмана, а згодом його родич – зять Павло Тетеря.

Московське посольство, дочекавшись додаткових інструкцій від царського уряду, а також нової хоругви для гетьмана (перша пошкодилась в дорозі), в останніх числах грудня вирушило з Путивля до Переяслава.

31 грудня 1653 року воно прибуло туди. За п'ять верств від міста посольство зустрічали переяславський полковник Павло Тетеря з сотником і отаманами та 600 козаків. Посли зупинилися на підвір'ї, де знаходився «Посольський дім».

Богдан Хмельницький ще перебував в Чигирині. Він був зайнятий похоронами сина Тимоша, а потім не міг вчасно дістатися в Переяслав через ненадійність криги на Дніпрі. 6 січня 1654 року ввечері він уже був у Переяславі, вслід за ним приїхали писар Іван Ви-

говський та інша генеральна старшина – обозний, суддя, осавули, а також полковники з полковою старшиною, сотниками і отаманами. Відбулася перша зустріч гетьмана з московськими послами, неофіційна, на бажання гетьмана, в приміщенні Бутурліна. З'ясували порядок церемоніалу і офіційних зустрічей: вранці 8 січня проведуть таємну раду у Богдана Хмельницького з козацькою генеральною старшиною і полковниками, далі посли оголосять царську грамоту, після чого знову відбудеться старшинська рада і нарешті – фінальна переяславська акція – присяга цареві гетьмана Богдана Хмельницького зі старшиною. А потім стольники і дворяни проїдуть по українських містах і приймуть присягу від українського населення.

Однак старшинська рада, яка ухвалила прийняття царської протекції, внесла корективи, що ґрунтувалися на демократичних засадах і звичаях козацтва та його історичному досвіді. Вирішено було зібрати народ на раду. Після першої старшинської наради 8 січня о другій годині дня несподівано для послів закликали на загальновійськову генеральну раду, бючи в тулумбаси, щоб, як записано в «Статейному списку» Бутурліна, «на собрание Вего народа слышать совет о деле, хотящем довершиться». Посли на цій раді присутніми не були.

На Раді в Переяславі Богдан Хмельницький з'явився під гетьманським бунчуком в оточенні генеральних старшин і полковників. У своїй промові, змалювавши вкрай тяжкий стан України, в якому вона опинилася після шестирічної виснажливої кривавої війни, продовжити яку погрозувала Польща, він вказав, що єдиний порятунок – це піддатися під захист сильної держави з тим, щоб одержати від неї військову допомогу – Туреччини, Кримського ханства чи християнського православного царя. Закінчив свою промову гетьман такими словами: «А буде хто з нами не згоден тепер, куди хоче вільна дорога». Учасники Переяславської ради – старшина усіх рангів, козаки і міщани висловились: «Волим под царя московського православного».

Гетьман і старшина з'явилися на «сьезжему» дворі, де мешкали московські послы. Там і відбулася офіційна аудієнція з посольством. Послы вручили царську грамоту Богдану Хмельницькому, який і передав її генеральному писарю Івану Виговському, а той зачитав «всем при людям явно». В грамоті говорилося, що цар «велел принять под свою высокую руку гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и землями и будет вспомошествовать им против недругов ратными людьми». Після того Богдан Хмельницький і Бутурлін обмінялися промовами.

Потім мала відбутися присяга. В зв'язку з церемонією присяги гетьмана і старшини, в церкві виникли серйозні ускладнення та гостра колізія. Гетьман, який прибув у кареті з послами до Успенської соборної церкви, поставив вимогу, щоб царські послы присягнули від імені царя Олексія Михайловича в тому, що він не видасть їх польському королю, не порушить їх прав і вольностей і надасть на їх маєтності свої грамоти.

Царські послы категорично відмовилися присягати за царя, мотивуючи, що тільки піддані присягають царю – «чинят веру царям». А гетьман і старшина повинні поклатися на царське милостиве слово.

Гетьман відповів, що бажає поговорити про це з полковниками і усіма людьми і вийшов з церкви, відправившись до двору переяславського полковника Тетері. Через тривалий час до церкви прибули переяславський і миргородський полковники Павло Тетеря і Григорій Сахнович-Лісницький, які повторили вимогу Богдана Хмельницького. Однак послы стояли на тому, що «непристойно за государя присягати подданным». **Бояри намагалися нав'язати козацтву ті принципи, на яких тримався московський лад: цар стоїть над правом, кожен акт царя – це ласка, «пожалування», і в нього не може бути рівноправних стосунків з людьми. Такі поняття були чужими для світогляду українців, сформованого у відповідності до західноєвропейських конституційних норм.**

Богдан Хмельницький і козацька старшина вперше відчули, що означає абсолютистська тоталітарна царська держава. Але вони покладали великі надії на допомогу Московської держави у війні з Польщею і, **щоб не зірвати переговорів, змушені були припинити дискусію і погодитися на односторонню присягу.**

У соборній церкві зібралося московське і українське духовенство – архімандрит Прохор, переяславський протопоп Григорій з священниками і дияконами усіх переяславських церков для проведення служби на честь урочистого обряду присяги. Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники і ще кілька десятків делегатів від різних полків.

Після присяги гетьман з послами в кареті, а старшина і полковники пішки дісталися знову до «сьезжего двору». Там відбулося урочисте вручення гетьманові надісланих царем клейнодів – булави, прапора із дорогоцінних тканин, хутра, фезезеїв (каптанів) і шапок. Старшину, окрім іншого, - наділили царськими дарунками – соболями. Ті представники старшини, які зігнорували Переяславську раду, заявляли потім, що вони не хочуть продаватися та йти в неволю «за царських котів», маючи на увазі соболині шкурки.

На другий день присягали сотники, осавули і козаки Переяславського полку. Щодо міщан Переяслава, то серед них виявилася опозиція. Не всі вони згодилися присягати, декого силою гнали до церкви. Хворого переяславського війта (урядник магістрату) принесли до церкви на ліжку, на другий день він помер.

Не було в Переяславі представників Запорозької Січі. Не приїхав у Переяслав славетний Іван Сірко. Не присягнули уманський (Йосип Глух) і брацлавський полковники.

Категорично не прийняв ідею Переяславської ради полковник Іван Богун, якого вважали після Богдана Хмельницького козацьким стратегом номер один. Як писав до польського короля коронний обозний Андрій Потоцький, Іван Богун з тих козаків, для яких «найвища державна рація – щоб не бути ні під вашою королівською милістю, ні під царем».

Слід зазначити, що **«Статейним списком» Бутурліна був закладений початок московської версії міфа, легенди про Переяславську раду.** Бутурлін зображає картину нібито масовості Переяславської ради, всенародного рішення: «весь народ», «собралось великое множество всяких чинов людей», у церкві було «всенародное множество мужского и женского полу» і таке інше.

Насправді від Переяславського полку прийняли присягу, крім полкової старшини, ще й 14 сотників і 37 козаків; від чотирьох полків – чигиринського, корсунського, канівського, ніжинського, крім старшини, всього 26 козаків, а від кропивенського – 5 козаків, «гетьманського полку» - один сотник, два козаки. Від інших полків ніхто з козаків не прибув у Переяслав. А від полків уманського, паволоцького й кальницького взагалі нікого не було. Таким чином, полкової старшини присягнуло 37 чоловік, сотників – 97, решта – козаки, шляхта, духовенство, міщани.

Разом лише 284 особи прийняло присягу в Переяславі й, очевидно, були учасниками Переяславської ради як представники козацького середовища. До них слід додати якусь кількість переяславських міщан – чоловіків, так як жінки в Україні не брали участі в радах і не приймали присяги.

Отже, взагалі в природі не існувало ні Переяславської угоди, ні переяславського договору 1654 року. Відбулася у 1654 році тільки мало чисельна Переяславська рада, яка скоріше носила репрезентативний, декларативний характер. Вона не мала ніякої державно-правової сили. Відбулася також однобічна присяга гетьмана, частини старшини, козацтва та міщан. У Переяславі український народ не одержав жодного офіційного документального акту, який би визначив умови об'єднання двох держав, жодної письмової гарантії виконання царським урядом усних запевнень московських послів.

Тому стає зрозумілим, чому гетьман Богдан Хмельницький з старшиною виявили таку енергійну і наполегливу ініціативу в укладанні міждержавного договору з Московською державою. Вони прагнули узаконити суверенітет Української Гетьманської держави, примусити царський уряд взяти на себе зобов'язання, які б гарантували незалежність України і здійснення рівноправного, передусім воєнного союзу з Московською державою, надання Україні військової допомоги перед небезпекою ворожого вторгнення.

Державно-політичний характер березневого договору 1654 року

Богдан Хмельницький і старшина після складання односторонньої присяги, не задовольнившись «царським словом» і туманними запевненнями послів, заявили, що вони бажають вести переговори з царем і добитися від нього договірних гарантій і зобов'язань. Керівники української держави навіть зажадали від послів письмових підтверджень їх словесних запевнень і обіцянок. 12 січня 1654 року до московських послів прийшли генеральний писар Виговський, військовий суддя Богданович-Зарудний, полковники Тетря і Лісницький та інша старшина з вимогою видати лист «за соєю рукою, щоб вольностям, і правам, і маєтностям були як колись», оскільки вони, послы, наділені високими повноваженнями. Старшини пояснили, що лист їм необхідний для того, щоб повідомити народ, на яких умовах приймається царський протекторат, «кожному полковникові необхідно буде його показати, коли він приїде у свій полк». Коли такий лист не буде виданий, то не можна буде послам їхати в міста приймати присягу, оскільки «усім людям в містах буде в сумнів». Старшина справедливо вважала, що неможливо примусити український народ, який внаслідок кількарічної війни звільниться від іноземного панування, присягати царю невідомо за що і на яких умовах.

На Україні існували інші порядки, аніж у самодержавній Московській державі, де вимагалось беззастережно, як милість і благо, приймати кожне царське слово.

Отже, вперше було поставлено питання про укладання письмового державного гарантійного договору з Московською державою.

Бутурлін і на цей раз відмовився дати лист за своїм підписом, відговорившись тим, що українці можуть вислати послів до Москви «бити челом» про свої «вольності».

Однак головним у тодішній ситуації було те, що козацькі старшини на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким турбувались про подальшу долю Української держави, прагнули захистити її самостійність і автономні права міждержавним договором. І, безперечно, їх дуже непокоїло, що повноважні московські послы у Переяславі відмовились укласти такий договір.

Козацька старшина з гетьманом після від'їзду царських послів приступила до вироблення умов майбутнього договору з Московською державою. Відбулися старшинські наради в Корсуні й Чигирині. 17 лютого 1654 року з Чигирини відправляється в Москву українське посольство для укладання міждержавного договору. Очолили це посольство високі представницькі особи із середовища правлячої козацької старшини – генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря.

Послы везли з собою грамоту Богдана Хмельницького до царя і проект договору, який містив 23 статті. Український гетьман просив у царя «права, устави, привілеї і всякіє свободи... утвердити і своїми грамотами государськими укріпити».

11 березня 1654 року українське посольство прибуло до Москви. 12 березня був його офіційний в'їзд до столиці Московської держави, а 13-го відбулася урочиста аудієнція в царя. Крім подарунків від гетьмана – п'яти коштовних турецьких коней – «аргамаків», послы привезли також його лист до царя від 17 лютого, написаний українською мовою, що був по суті акредитивною грамотою для посольства.

У той же день, 12 березня почали переговори на Казенному дворі. Царський уряд, надаючи першорядного значення цим переговорам, доручив проводити їх особам, які займали найвище становище в Московській державі. Це – ближній боярин і намісник, казанський князь О.Н. Трубецькой, один з найзначніших московських боярів В.В. Бутурлін, який очолював у січні 1654 року велике посольство в Переяславі, окольничий і намісник каширський П.П. Головін і думний дяк Алмаз Іванов. Його М.С. Грушевський у праці «Історія України-Руси» (т. IX, ч.2, с.728) називає «найвизначнішим московським дипломатом того часу».

Висловлені усно українськими послами умови Богдана Хмельницького були занотовані московськими дяками протокольнo. Існують дві редакції цього протоколу. В них зазначено 16 і 20 статей без послідовного викладу, деякі статті зафіксовано конспективно.

Наступного дня, 14 березня, посли подали письмовий текст проекту договору з 23-х статей, що фіксували умови, на яких уряд Української Гетьманської держави передбачав об'єднатися з Московською державою. На цьому документі був підпис гетьмана України Богдана Хмельницького і печатка Війська Запорозького. Отже, з певністю можна сказати, що текст проекту договору із 23-х статей, поданий послами у Москві, був підготовлений в Україні.

Разом з цим основним документом було вручено й пакет додаткових документів: Зборівський договір 1649 року, підписаний Богданом Хмельницьким і польським королем Яном-Казиміром, а також королівський привілей 1649 року з окремим документом, що підтверджував цей привілей.

Статті проекту договору 1654 року стосувалися різних сторін майбутніх міждержавних відносин України і Росії.

У **першій статті** йшлося про підтвердження «прав і вольностей» Війська Запорозького, тобто прав і вольностей України, оскільки формула «гетьман з Військом Запорозьким» репрезентувала в офіційних юридичних і дипломатичних документах Українську Гетьманську державу, що склалася в ході Визвольної війни 1648 – 1654 років. У статті говорилося про непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді і в приватних правових відносинах, зокрема в «добрах», тобто у матеріальній власності.

Друга стаття обумовлювала кількість козацького війська – збройних сил України – 60 тисяч.

Третя стаття передбачала підтвердження «прав та вольностей» української шляхти в «добрах», судах (Бродських і земельних) та місцевої адміністрації, могли вони мамі обирати своїх урядників і суддів.

У **четвертій статті** була поставлена умова, щоб доходи на царя збирали урядники з місцевих людей, тобто була українська фінансова адміністрація, і, таким чином Україна могла зберегти свої фіскальні права.

У **п'ятій статті** йшлося про надання староства Чигиринського на гетьманську булаву.

Шоста закріплювала право Війська Запорозького обирати гетьмана.

Стаття сьома декларувала недоторканність козацьких земель і маєтків та їх спадкування козацькими вдовами та дітьми.

Статті восьма, дев'ята, десята, одинадцята та дванадцята були присвячені питанню виплати грошей і надання млинів та маєтків на утримання урядів військового писаря, полковників, суддів, осавулів, обозного, а також козацької армати.

У **статті тринадцятій** була сформульована ідея про непорушність прав, наданих князями та королями духовним та мирським людям.

Чотирнадцята стаття затверджувала право зносин гетьмана і Війська Запорозького з іншими державами. Конкретно йшлося про право «вільно приймати» послів з чужих земель, а царя оповіщати тільки у випадках їх ворожого до нього ставлення.

Статті п'ятнадцята і шістнадцята стосувалися виплати цареві данини у формі атрибуту та способів збирання податків для цієї данини.

У **статті сімнадцятій** мовилося про те, що права населення України гарантують царські «хартії, писані на вольності козацькі, а другі - на шляхетські».

Вісімнадцята стаття зазначала, що послы мають порушити питання про київського митрополита відповідно до усного наказу гетьмана.

У **дев'ятнадцятій статті** викладалися позиції про термінову відправку царського війська під Смоленськ, щоб попередити об'єднання поляків з іншими ворожими силами.

Двадцята стаття ставила питання про утримання військової залоги на кордонах України.

У **двадцять першій статті** встановлювались розміри платні рядовим козакам, полковникам, осавулам військовим, сотникам.

У **двадцять другій статті** говорилося про спільні дії проти нападів татар, а в останній, **двадцять третій**, - про утримання фортеці Кодак та її залоги для охорони південного кордону України.

Як бачимо, український військовий проект договору, за винятком п'яти останніх статей, що стосувалися важливих проблем поточного моменту, зокрема оборони України, мав конституційний характер.

Український історик і юрист Андрій Яковлев у результаті докладного і глибокого аналізу 23-х статей дійшов висновку, що українським проектом договору «гарантувалася повнота внутрішньої автономії держави й усувалось будь-яке втручання московського царя у внутрішні справи України».

17 березня 1654 року українські послы і представники царського уряду зібралися втретє для обговорення статей. З приводу деяких пунктів від українських послів зажадали додаткових пояснень. З свого боку бояри висунули дві пропозиції: про повернення до Московської держави втікачів, передусім кріпаків, що втікали від своїх поміщиків в Україну. І про відправлення гетьманом для участі в царському поході на Смоленськ козацького війська на чолі з полковниками: ніжинським – Золотаренком і переяславським – Тетерею. Послы прийняли ці пропозиції.

Після тривалого обговорення десять статей – перша, друга, третя, п'ята, шоста, сьома, дев'ята, одинадцята, тринадцята, сімнадцята – затверджувалися беззастережно. Статті четверта, восьма, дванадцята, п'ятнадцята, шістнадцята ніби і стверджувалися царським указом, однак із деякими застереженнями, що іноді суттєво змінювали їх не на користь української сторони. Щодо статей вісімнадцятої, дев'ятнадцятої, двадцять другої, то позитивні їх рішення були висловлені в іншій формі. У статтю чотирнадцяту царським указом внесено обмеження. Статті десята, двадцята, двадцять третя містили резолюцію «допросить», тобто з'ясувати, і пояснювали, що саме. А відносно статті двадцять першої бояри і цар вирішили взагалі «отговаривать».

21 березня 1654 року українські послы подали нову редакцію проекту договору, що містив 11 статей. У цю редакцію не були внесені сім статей першого варіанта, п'ять статей було об'єднано в три, а ще три – в одну.

У цьому другому варіанті ратифіковано всі (за винятком останньої) статті, щоправда з деякими змінами і поправками, що й підтвердив цар жалуваною грамотою від 27 березня 1654 року: «Мы, великий государь тех статей выслушали милостиво и что на которую статью наше царского величества указом велели дать тем же посланникам Самойлову и Павлу».

26 березня 1654 року цар видав указ про від'їзд українських послів. 27 березня, тобто на другий день Великодня, їм вручили текст договору, що містив 11 статей, з царськими і боярськими указами і санкціями під ними, а також три вищеназвані царські грамоти.

Разом з цими документами посли отримали царську жалувану грамоту місту Переяславу і царський привілей Богданові Хмельницькому на Чигиринське староство й підтвердження його володінь на Суботів, Новоселицю, Медведівку, Борки й Камянку, а також три царські листи особисто гетьманові. Українські посли відбули з Москви в Україну.

Висновки

Договір між Україною і Московською державою сформувався не за звичною для наших часів дипломатичною моделлю міждержавних договорів, тобто не як єдиний акт за підписом обох сторін. Умови договору 1654 року містяться в двох різних за формою актах. Отже, українсько-російський договір 1654 року в його остаточному московському тексті складається з 11 статей від 21 березня і узагальнюючої царської жалуваної грамоти гетьманові й Війську Запорозькому від 27 березня 1654 року, які складають одну цілість.

Коли укладався українсько-російський договір 1654 року, Україна вже була незалежною державою – вона мала всі ознаки, притаманні поняттю «держава»: територію, що підлягала державній організації; населення, яке визнавало тільки владу гетьмана; гетьманський уряд, який здійснював владні функції на території України; збройні сили – козацьке військо, а також самостійні міжнародні відносини.

Укладаючи договір з Московською державою, Україна як незалежна держава ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона – Московське царство. Царська жалувана грамота від 27 березня 1654 року називає гетьмана і Військо Запорозьке «підданими московського царя», але при цьому зазначає: Україні «быть под нашою, царского величества, рукою, по своим прежним правам и привилеям и по всем статьям, которые писали выше сего», що, власне, передбачало не «підданство», а номінальну протекцію царя над Україною.

Для Богдана Хмельницького договір 1654 року був насамперед звичайною угодою про військову допомогу в боротьбі проти Польщі. Крім того, уряд Богдана Хмельницького цим договором ставив завдання закріпити за Україною її права та вольності і не допустити в майбутньому їх порушень і обмежень царизмом.

В умовах даної історичної доби, політичних і фактичних обставин було використано звичну для того часу форму договору між двома державами, так звану протекцію, коли вдаються за допомогою до сильної держави.

І все ж Переяславська угода 1654 року не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати подій їх наслідками – лише причинами. Чим далі відходила Московська держава від духу і букви Переяславського договору, цупко тримаючись однак за цей зручний для неї трамплін для опанування Східною Європою, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Бо навіть, – як зазначав М. Міхновський, – сфальсифікована, спотворена, знівечена й зламана Москвою, «Переяславська Конституція», залишилася назавжди, кажучи словами великого українського патріота-державника ХУІІІ століття Пилипа Орлика «найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України».

Література:

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.104 – 105.
2. Брайчевський М.Ю. Приєднання чи возз'єднання?: Критичні замітки з приводу однієї концепції // Михайло Брайчевський: Вибрані твори. – Нью-Йорк. – К., 1999. – С. 489 – 535.
3. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч // Мазепа. – К., 1993. – С. 155.

4. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах – М., 1954. – Т. I. – С. 7, 413.
5. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т. IX – 1. – К., 1996. – С. 757.
6. Горобець Віктор. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина ХУІІ – перша чверть ХУІІІ століття) // Розсип – Україна: історія взаємодій. – С. 85 – 86.
7. Гурій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. – Т. 8. – К., 1999. – С. 22.
8. Заборовський Лев. Переяславська Рада та Московські угоди 1654 р. та проблеми дослідження // Розсип – Україна: історія взаємодій. – М., 1997. – С. 48 – 49.
9. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в ХУІІ столітті // Історичні студії та монографії. – Том третій. – Відень, 1920. – С. 27 – 28, 33.
10. Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки. – К., 1954. – С. 46,49.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С. 425.
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея ХУІІ – ХУІІІ століття: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 82 – 85.
13. Степанков Валерій. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть ХУІІ ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до ХУІІІ ст.). – Вип. 2. – К., 2002. - № 3. – С. 109 – 111.
14. Тарас Шевченко. Кобзар. – К., 1977. – С. 184.
15. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 24 – 32.
16. Яковлів А. Статті Богдана Хмельницького в редакції 1654 р. – Прага, Б.р. – С. 179 – 194.